

і М. Гафт, лікарі-підпільники з Дніпропетровщини К. Таблер-Новикова й М. Ессен, учасники миколаївського підпільного центру А. Кельм і М. Дукарт та ін. Втім фактів участі фольксдойче в антифашистському Опорі, вочевидь, значно більше, ніж це колись уявлялося. У документах і мемуарах трапляються відомості про викриття поліцією безпеки перекладачів-фольксдойче, які свідомо приховували важливі дані із зізнань військовополонених, про зв'язки етнічних німців з «бандами, на совісті яких життя багатьох німецьких солдатів»⁶⁰. Однак тема участі фольксдойче в Опорі заслуговує на спеціальне дослідження.

Важкою була й доля німців, які залишилися в Україні. Більшість їх звинуватили у співробітництві з окупантами, і вони розділили разом з сотнями тисяч інших громадян, що перебували на загарбаній території, всі жахи сталінських таборів. Потім були десятиріччя так званого застою, які також не принесли німецькій меншості в СРСР справедливості. Залишається сподіватись, що в умовах демократичного розвитку суспільства «німецьке питання» дістане, нарешті, належне розв'язання.

Одержано 25.02.92

Рассказывается о судьбе немецкого населения Украины в условиях фашистской оккупации. На многочисленных документальных фактах разоблачаются попытки оккупационной администрации использовать этнических немцев (фольксдойче) в своих планах построения «новой Европы». Значительное внимание уделено причинам крушения этих намерений, а также драматической судьбы фольксдойче в сложных обстоятельствах последнего периода войны.

⁶⁰ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 29 зв.

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі завершується розповідь про «справу боротьбистів» 1937 р. Автор торкається подій 1933 р., коли на Україну за сталінською рекомендацією прибув М. С. Хрушов, котрий очолив ЦК КП(б)У.

Ось що розповідав про цей епізод С. В. Косіор: «Коли його запитав тов[ариш] Сталін: А Таран націоналіст? Ні, каже, чесна людина. А Войцехівський націоналіст? Ні, каже, чесний. А Триліський? І Триліський, говорить, ні. Бачите, не тільки себе, усю свою кампанію вирішив вигородити. Ясна річ, що людина бреше і більше нічого. Ці свідчення з цієї точки зору просто не мають ніякої позитивної мети, тому що вони цілком суперечать усій, рішуче усій нескінченній кількості фактів, що їх ми маємо стосовно його власної провини та провини цілого ряду інших»¹. Проте цій заяві А. А. Хвилі не повірили, і 23 серпня 1937 р. було вирішено передати питання про «антирадянську контрреволюційну організацію колишніх боротьбистів» та приналежність до неї П. П. Любченка на розгляд Пленуму ЦК КП(б)У.

Характерно, що того ж дня, коли А. А. Хвиля відмовлявся від своїх попередніх свідчень у присутності Сталіна та його найближчого оточення, тобто 23 серпня 1937 р., він (напевно, після того, як з ним «попрацювали») дав «особисті свідчення», в яких визнав, що висунуті

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—4.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 72—73.

проти нього обвинувачення «відповідають дійсності», що він «входив до складу української націоналістичної організації, яка існувала до останнього часу». 27 серпня 1937 р. А. А. Хвиля написав М. І. Єжову великого листа, в якому, зокрема, зазначалося: «Миколо Івановичу! Коли я починаю писати Вам цього листа, я згораю від сорому за те, що обдурив Вас, обдурив ЦК.

Перед арештом я вчинив злочин проти партії. Після арешту, після того, як я обіцяв Вам сказати всю правду про діяльність націоналістичної організації, я здійснив новий злочин, котрий виявився у моїй провокаційній поведінці на очній ставці з Любченком 23-го серпня цього року». Далі А. А. Хвиля повністю зривався того, що говорив раніше, а закінчувався лист такими словами: «Я пишу цю заяву для того, щоб Ви знали, що я готовий на наступних допитах чесно й правдиво викрити всю нашу к[онтр]-р[еволюційну] роботу». 31 серпня 1937 р. він написав нового великого листа. Цього разу на ім'я Сталіна. Свою поведінку на очній ставці 23 серпня він назвав «дверушницькою».

Як вже зазначалось, колишній нарком внутрішніх справ України В. А. Балицький став жертвою репресій. У липні 1937 р. його було заарештовано. Невдовзі він дав свідчення, що ще в кінці 1935 р. його завербував Й. Е. Якір. На допиті 26 липня 1937 р. В. А. Балицький засвідчив, що сам завербував своїх заступників Н. С. Бачинського та В. Т. Іванова. Ще раніше, у червні 1937 р., заарештували М. М. Попова, котрий на одному із допитів сказав, що Й. Е. Якір у 1935 р. завербував його з метою залучення до «військово-фашистської організації». Учасниками цієї організації він назвав В. А. Балицького, П. П. Любченка, М. М. Хатаевича та інших. У тогочасній обстановці суцільної недовіри досить легко було відшукати «зв'язок» між міфічною «організацією Якіра, Балицького, Попова» та тією «організацією», лідерство у якій приписали П. П. Любченку.

Зберігся лист Й. Е. Якіра на ім'я М. І. Єжова від 7 червня 1937 р., з якого випливає, що формувати «справу колишніх боротьбистів» розпочав ще В. А. Балицький, котрому згодом закинули «зв'язок» з тією «організацією», що народилася у його власній уяві та уяві його колег. Ось що писав Й. Е. Якір у листі: «Я повинен повідомити про специфічний, щоб не сказати свідомо фальсифікаторський підхід до деяких справ з боку Балицького і його людей... Я маю на увазі справу Любченка — Хвилі... Матеріали на них готувалися за таким принципом: мало п'яти останніх зведень і свідчень — пошлемо ще п'ять, а як і їх буде замало — ще додамо. Говорилося це тоді, коли невідомо було, чи будуть і звідки такі зведення»².

Цими словами Й. Е. Якір викрив «кухню» фабрикації «справи боротьбистів». На нашу думку, історія виникнення цієї справи ще заслуговує на увагу дослідників. Скажімо, звертає на себе увагу те, що для доведення «контрреволюційної» суті боротьбистів використовувався ленінський проект резолюції «Про українську партію боротьбистів», підготовлений у грудні 1919 р. В ньому, зокрема, говорилося: «Визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою розділення військових сил та підтримкою бандитизму, що прямо на руку білим і міжнародному імперіалізму. Також суперечить інтересам пролетаріату їх боротьба проти гасла тісного і якнайтіснішого союзу з РРФСР».

Всю політику слід вести систематично і неухильно до наступної у недалекому майбутньому ліквідації боротьбистів. З цією метою не пропускати жодного прогріху боротьбистів без негайної і суворої кари. Особливо збирати дані про непролетарський та найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії.

² Цит. за: Бачинский П., Табачник Д. Гибель премьера: версии и факты // Радуга.— 1990.— № 2.— С. 88.

Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлено Політбюро і повідомлено Укрревкому»³.

Заслуговує на прискіпливий аналіз і поведінка окремих учасників «справи боротьбистів», зокрема А. А. Хвилі. Взагалі політична постать його вельми колоритна і потребує більш об'єктивної оцінки, ніж її дано у публікаціях останніх років. Часто ці публікації про А. А. Хвилю хибують на так званий щедринський симбіоз: з одного боку — з іншого боку. Подекуди це зрозуміло: Андрій Ананійович — жертва репресій. Можна, однак, сказати дещо інакше: він — жертва сталінізму, тієї жахливої системи політичних та духовних відносин, що її ми сьогодні засуджуємо. Коли читаєш слідчі матеріали про А. А. Хвилю, то дуже часто зустрічаються свідчення про те, що він вів боротьбу проти «націонал-ухильництва» О. Я. Шумського, підтримував Л. М. Кагановича, викривав М. О. Скрипника. І все це, мовляв, повинно виправдовувати його. Звичайно, це так було, що дало підставу І. Кошелівцю написати, що Хвиля «зжив слави як погромник Скрипника й українського відродження...»⁴.

Гадаємо, що це точна, хоча й не дуже дипломатична характеристика. У зв'язку з цим можна вказати і на те, що свою статтю «Україна чи Малоросія?» М. Г. Хвильовий написав як пряму відповідь на статтю А. А. Хвилі «Про наші літературні справи», а також на критику інших своїх опонентів, у першу чергу вже згаданого філософа В. О. Юринця.

Маючи на увазі Хвилю і Юринця, М. Г. Хвильовий, зокрема, писав: «Кожний з них, уявивши себе принаймні Наполеоном, раптом прийняв позу (звичайно, зовсім не по заслугі) претензійної, начебто об'єктивної, третьої особи, і зі свого агітпропо-держвидавівського «висока» отримує по плечу «Вільну академію»...

Другий наш Наполеон — Андрій Хвиля — знає, де раки зимують, і він береться тільки, так би мовити, обережненько пояснювати цілком ясного Юринця. Для цього наш другий приятель закликав до себе порожній псевдоінтернаціоналізм і використав його що називається «до откazu».

Але дозвольте одрекомендувати і цього Наполеона. Колись Троцький приблизно так говорив про Вардіна: «У него тьма претензій, но знаний убийственно мало». Те ж саме з Хвилею: гонору — Чорне море, наче шаровари Гаркун-Задунайського, а ерудичії як кіт наплакав: на жаль, набралось тільки на одну компліментарну брошуру, й то для дітей середнього віку. А втім, це загостра характеристика...»⁵.

Але одна справа — критика, хоча й вельми гостра, з боку М. Г. Хвильового, а інша — наклепницькі обвинувачення, за якими він був заарештований і засуджений. До речі, до самого суду А. А. Хвиля давав свідчення про власну «контрреволюційну діяльність»⁶. Обвинувальний висновок у справі А. А. Хвилі затвердив 5 лютого 1938 р. А. Я. Вишинський, а 8 лютого того ж року відбулося закрите судове засідання виїзної сесії військової колегії Верховного суду СРСР. На цьому засіданні, напевно, остаточно переконавшись у своїй приреченості, А. А. Хвиля заявив, що винним себе не визнає, свідчення, дані на попередньому слідстві, не підтверджує, оскільки вони були брехливі. А. А. Хвиля сказав також, що ні в якій контрреволюційній організації він не перебував і про її існування не знав. Як свідчить протокол засідання, на якому головував В. В. Ульріх, доля А. А. Хвилі була

³ Ленинский сборник.— М., 1945.— Т. XXXV.— С. 93—94.

⁴ Кошелівець І. Микола Скрипник.— Мюнхен, 1972.— С. 165.

⁵ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Вітчизна.— 1990.— № 1.— С. 181, 186.

⁶ Зокрема, 23 жовтня 1937 р. він заявив: «Я повинен прямо сказати, що не було у моєму житті за Радянської влади того дня, коли б я не думав про те, як у найкращий спосіб нашкочити Радянській владі...»

вирішена за 20 хвилин: його присудили до розстрілу, а 10 лютого 1938 р. цей вирок виконали.

Також трагічно склалася доля іншого «лідера» міфічної «боротьбистької змови» — П. П. Любченка. Згідно версії, яка розповсюджена серед західних дослідників, у серпні 1937 р. у Київ прибула комісія у складі В. М. Молотова, М. С. Хрущова, М. І. Єжова. На Пленумі ЦК КП(б)У В. М. Молотов запропонував зняти з постів С. В. Косіора, Г. І. Петровського, П. П. Любченка та інших, вивести їх із складу ЦК, а також обрати першим секретарем М. С. Хрущова. Члени ЦК КП(б)У відмовилися голосувати за ці пропозиції, незважаючи на те, що В. М. Молотов телефонував до Москви, щоб одержати інструкції від Сталіна. Врешті-решт Молотов запропонував, щоб Політбюро ЦК КП(б)У виїхало до Москви для спільного засідання з Політбюро ЦК ВКП(б). І ось за цих умов 30 серпня 1937 р. П. П. Любченко застрелив свою дружину і застрелився сам. Джерелом цієї версії слугують спогади колишнього радника при Раднаркомі УРСР П. Павлова та твердження А. Авторханова⁷. Однак спроба документально підтвердити версію про приїзд та дії комісії ЦК ВКП(б) у серпні 1937 р. поки що не принесли результатів. Відсутня інформація з приводу цього і у мемуарах М. С. Хрущова.

А от публікацій про хід Пленуму 29—30 серпня 1937 р., про обставини смерті П. П. Любченка сьогодні не бракує⁸. Дехто з істориків схильний виявляти симпатію до Любченка і вельми критично оцінює дії С. В. Косіора. Гадаємо, що робити цього не варто, адже завдання історика не в тому, щоб засуджувати, таврувати когось чи, навпаки, когось вихвалити. Завдання полягає у необхідності з'ясувати всі, без поділу на «приємні» чи «неприємні», факти і тільки на цій основі робити висновки.

У зв'язку з цим принципового значення набуває об'єктивне переосмислення політичної біографії П. П. Любченка. У 16 років він став на шлях революційної боротьби, брав участь у роботі нелегальних гуртків есерівської партії, членом якої згодом став. Протягом 1916—1920 рр. він перебував у складі ЦК партій українських есерів та боротьбистів. У 1917 р. був членом Центральної Ради. В 1916—1917 рр. брав участь у виданні соціалістичних журналів «Соціалістична думка» та «Наше слово». Входячи до лівого крила УПСР, П. П. Любченко був одним з ініціаторів відходу від партії її лівого крила. Під час окупації України П. П. Любченко бере активну участь у боротьбі за визволення Києва. У середині 1918 р. він — член нелегального ревкому боротьбистів, президії нелегального губвиконкому, об'єднаного військового штабу більшовиків та боротьбистів. За рішенням IV конференції КП(б)У прийнятий у більшовицьку партію (партійний стаж йому зарахований з травня 1918 р.) П. П. Любченко згодом заявить: «Для мене назва «боротьбист» є не тільки дискредитуючою політично, а й просто сволочною»⁹. Йому належать й інші слова: «Я абсолютно ніколи з партійних позицій не сходив, я виходив завжди у своїх діях тільки з інтересів партії»¹⁰.

Слід зауважити, що вся його подальша біографія може служити підтвердженням цих слів. У 1921—1922 рр. він працював головою Чернігівського губвиконкому, у 1922—1925 рр. — головою Всеукраїнської спілки сільгоспооперації, у 1925—1927 рр. — головою Київського окрвиконкому. Ось як згадував про виступ П. П. Любченка на юві-

⁷ Прокоп М. Молотов і Україна // Сучасність.— 1987.— № 3.— С. 77.

⁸ Див.: Бачинський П., Табачник Д. Назв. праця.— С. 79—98; Пирог Р. Я. Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П. П. Любченко // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 10.— С. 140—141; Бачинский П. П., Табачник Д. В. Афанасий Петрович Любченко // Вопросы истории.— 1990.— № 12.— С. 60—75.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 536, арк. 149.

¹⁰ Там же, спр. 85, арк. 133.

леї М. С. Грушевського у 1926 р. Г. Костюк: «Гарний, інтелігентного вигляду, з русявою борідкою клинцем і хвилястим чубом, досвідчений промовець, колишній член Центральної Ради від УПСР, пізніше — опозиціонер, боротьбист, а через 6 років — голова всієї Київщини. Минув той час, коли він ще зовсім молодий запальний хлопець бігав коридорами Центральної Ради «у жовтих чобітках», як іронічно про нього занотував десь у свій щоденник Винниченко, і жадібно прислухався до авторитетного голови ЦР. Тепер доля жартівливо ролі поміняла. Колишній авторитет і голова відродженої української держави повернувся з еміграції в ролі тільки скромного вченого-історика, а колишній скромний юнак, що «бігав у жовтих чобітках» у Центральній Раді, тепер уже в поважній ролі господаря не тільки Києва, а й цілої Київської округи... Не знаю, чи бодай у глибині своєї душі уявляв собі цей оптимістичний промовець дальшу долю в радянській дійсності не тільки Грушевського, але й свою власну. Думаю, що не уявляв»¹¹.

І справді, П. П. Любченкові, у 1927—1934 рр. секретареві ЦК КП(б)У, а з 1934 р. — Голові Раднаркому України, важко було уявити, що на серпневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У йому доведеться спростовувати обвинувачення проти себе. Закінчуючи свою промову, С. В. Косіор констатував «існування найсерйознішої контрреволюційної націоналістичної організації»¹², а також поставив питання про те, «чи може Любченко залишатись надалі у складі ЦК і на тому посту, який він займає, це меншою мірою»¹³.

Після доповіді С. В. Косіора було зроблено перерву для того, щоб члени ЦК КП(б)У ознайомились з матеріалами НКВС. Це було 29 серпня 1937 р., а наступного дня Пленум продовжив свою роботу. Першим слово надали П. П. Любченкові, котрий, зокрема, сказав: «Товариші, роль моя на цьому Пленумі особлива. Я не тільки повинен як член Центрального Комітету дати оцінку викритій націоналістичній антирадянській організації, основу якої склали колишні боротьбисти, але я, безумовно, повинен нести особливу відповідальність за те, що я виявив політичну сліпоту, не зміг, хоча був зобов'язаний, допомогти партії своєчасно розкрити, викрити цю банду націоналістів...»¹⁴.

Разом з тим П. П. Любченко з самого початку підкреслив, що має на меті «відвести брехню, що її на мене звели вороги, заявляючи, що я є майже чи не організатором та керівником цієї зграї націоналістів, представити Пленуму Центрального Комітету ту суму доказів, котра переконала б все-таки членів Пленуму Центрального Комітету більшовиків України, що я є і залишаюся, у цьому я вас запевняю, чесним сином нашої лєнінсько-сталінської партії...»¹⁵. Далі П. П. Любченко визнав, що захищав А. А. Хвилю і Т. П. Тарана, хоча «ще раніше, до НКВС, повинен був і зміг би розкрити всю їх націоналістичну роботу...»¹⁶. Прочитуємо стенограму Пленуму, на якому П. П. Любченкові було фактично вчинено допит:

Тов. Кудрявцев: Стосовно Хвилі, коли його посадили, Ви вагалися, чи винен він?

Тов. Любченко: Ніколи.

Тов. Кудрявцев: Ви у ЦК говорили, що невідомо, чи винен він чи ні.

Тов. Любченко: Ви просто помиляєтесь... Я говорю, що інакше виглядав би Триліський, котрого я завжди, по совісті, вважав, що це людина з такими куркульськими настроями. Але я вже не говорю, що

¹¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. 1.— С. 190—191.

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 75.

¹³ Там же, арк. 76.

¹⁴ Там же, арк. 78.

¹⁵ Там же, арк. 78—79.

¹⁶ Там же, арк. 88.

цілком інакше дивився б на Войцехівського, котрого, я вам прямо скажу, ніколи у своєму житті не поважав, ніколи у своєму житті не приятелював з ним. У боротьбистській партії між іншим я його ніколи не зустрічав.

Голос: Кого, Триліського?

Любченко: Ні, ні, Войцехівського...»¹⁷.

А далі П. П. Любченко почав висувати аргументи, які могли б свідчити на його користь. В основному це були посилення на власну активність у проведених політичній лінії партії. Ось що, зокрема, він говорив: «...Я вів боротьбу і проти троцькістів, і проти зінов'євської опозиції. На це є документи, стенограми... Далі, 1926 рік, коли Шумський і Гринько виступили проти партії, я активно вів боротьбу проти шумськизму... Я беру 1928—1929 рр.— боротьба з правими. Тут сидить ряд членів Політбюро тих років. Я вважаю, що я був у числі найактивніших членів ЦК у боротьбі з Бухаріним, Риковим, Томським і у боротьбі з їх послідовниками на Україні...»¹⁸.

Окремо П. П. Любченко зупинився на своїй ролі у здійсненні хлібозаготівель: «Товариші, у 1929 році було зірвано хлібозаготівлю у найважливішій політичній та господарській окрузі — Полтавській... Я тоді вперше поставив перед ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) питання про висилку п'ятисот куркулів на Північ. Адже до цього не висилали у таких масштабах. І хліб взяли у Полтаві, і куркуля провчили. Цього ж я не міг би зробити, якби я не вірив у правоту лінії більшовицької партії, якби я не поділяв на 100% переконання, що це необхідно зробити саме так, як звелєє партія»¹⁹.

Згадав П. П. Любченко і про свою роль на процесі «СВУ»: «Я був головним обвинувачем по справі «Спілки визволення України» — СВУ у 30-му році. Я вам скажу, товариші, якби я був зацікавлений засудити тільки Єфремова і сховати кінці, схватити всю програму українського націоналізму протягом багатьох років, то я повів би цей процес у політично-кримінальному напрямку, починаючи з 1924—1926 рр., коли була зорганізована СВУ. Але ж я спрямував цей процес зовсім по-іншому... Варто переглянути стенограму процесу, достатньо подивитись мою промову, щоб побачити, що я на цьому процесі саме витягнув всі націоналістичні позиції цих ворогів і викрив їх торгівлю українським народом і в 17 році, і у 18 році, і в період наступу поляків. Я показав, що вони діяли завжди у союзі з інтервентами і білими силами»²⁰.

Свою промову П. П. Любченко продовжував приблизно у такому ж стилі, згадавши як критикував М. О. Скрипника та дещо інше. Однак це не врятувало Голову Раднаркому, адже він був приречений, сказати б, самою ситуацією, адже Пленум зібрався не для того, щоб дійти істини, а для того, щоб підтвердити і політично довести неспростовність висунутих «драматургами» з НКВС обвинувачень і проти самого Панаса Петровича й інших колишніх боротьбистів.

На закінчення свого виступу П. П. Любченко сказав: «Я працював багато років активно. Роботу мою бачили і судить мене не тільки за свідченнями тих мерзотників, але й за тією роботою, яку я робив, за моїми виступами, за моєю боротьбою за згуртування українського народу навколо більшовицької партії, навколо вождя нашої партії —

¹⁷ Там же, арк. 89, 90—91.

¹⁸ Там же, арк. 95—96.

¹⁹ Там же, арк. 97. І справді, вдалося знайти документ, надовго захований у так званій «особливій папці», під назвою «Повідомлення т. Любченка про Полтаву». Це питання слухало Політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. і прийняло рішення: «Дозволити ОПК (окружному парткому.— Ю. Ш.) разом з ДПУ УСРР скласти список на куркульсько-поміщицькі господарства, що активно виступали проти наших міроприємств в царині хлібозаготівель, на вислання за межі України» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 20).

²⁰ Там же, арк. 97—98.

товариша Сталіна. Я вас запевняю, товариші, що я опинився один, напевно, на 10 000 з числа злісно й паскудно підданих наклепам ворогами-націоналістами»²¹.

Після П. П. Любченка слово взяли В. П. Затонський, (котрий сказав Любченкові: «...Ви сильно замазані»²²), М. Ф. Гікало, П. Л. Герашенко, М. І. Бондаренко. Останній заявив, що «питання про Любченка ясне — до цього навряд чи варто повертатись. Любченко повинен відповідати по всім статтям як керівник контрреволюційної націоналістичної організації на Україні»²³. 30 серпня 1937 р. у роботі Пленуму було зроблено перерву до 18 години. Потім знову виступив С. В. Косіор, котрий оголосив заяву А. А. Хвилі на ім'я М. І. Єжова, назвав промову П. П. Любченка «адвокатською»²⁴.

Пленум прийняв рішення, в якому, зокрема, зазначалось: «На підставі матеріалів слідства та очних ставок Любченка з заарештованими учасниками контрреволюційної націоналістичної організації Триліським, Тараном, Войцехівським, Хвилею, Межуєвим, а також на підставі заяви Хвилі на ім'я т. Єжова Пленум ЦК КП(б)У вважає встановленим, що Любченко П. П. не тільки був особисто тісно зв'язаний з керівною групою націоналістичної української контрреволюційної організації, а й входив до складу керівництва цієї антирадянської організації...

Виходячи з цього, Пленум ЦК КП(б)У постановляє:

1. Виключити Любченка П. П. з Політбюро та зі складу членів ЦК КП(б)У.

2. Зняти Любченка П. П. з поста голови Раднаркому УРСР.

3. Поставити перед ЦК ВКП(б) питання про виведення Любченка П. П. зі складу кандидатів у члени ЦК ВКП(б) та про виключення його з рядів партії.

4. Передати справу Любченка П. П. у НКВС»²⁵.

Не чекаючи неправедного вироку, П. П. Любченко у перерві між засіданнями застрелив свою дружину і застрелився сам. Ось як відреагував на це С. В. Косіор: «...Поки ми з вами приймали рішення, Любченко застрелився, підтвердивши тим самим, що ми правильно цю справу розібрали»²⁶. 2 вересня 1937 р. «Правда» надрукувала повідомлення про те, що П. П. Любченко покінчив життя самогубством, «заплутавшись у своїх антирадянських зв'язках і, очевидно, боючись відповідальності перед українським народом за зрадництво інтересів України»²⁷.

З повною підставою Пленум ЦК КП(б)У 29—30 серпня 1937 р. можна вважати політичною кульмінацією боротьби з викритою «українською націоналістичною антирадянською організацією». Архіви свідчать, як готувались до цього «викриття» ДПУ, а потім НКВС, дбайливо збираючи протягом 1933—1937 рр. оперативні матеріали, копії заяв, протоколів допитів, виписки із свідчень заарештованих обвинувачених та засуджених політичних діячів, науковців, літераторів. Зокрема, свідчення проти П. П. Любченка дали А. М. Сліпанський, Ф. М. Приступа, О. І. Бадан-Яворенко, П. І. Демчук, М. М. Яловий, М. Ф. Христовий, М. М. Полоз, О. А. Полоцький, Ю. П. Мазуренко, Є. Ф. Гірчак, Д. Є. Кудря, С. М. Семко-Козачук, М. Х. Орлов, І. С. Шелехес та багато інших. Ясна річ, ці зізнання були видобуті під тиском. Разом з тим і підготовка і сам серпневий (1937 р.) Пленум ЦК КП(б)У дали відчутний поштовх для подальшого розгортання

²¹ Там же, арк. 142.

²² Там же, арк. 151.

²³ Там же, арк. 180.

²⁴ Там же, арк. 183.

²⁵ Там же, спр. 534, арк. 3.

²⁶ Пирог Р. Я. Назв. праця.— С. 140.

²⁷ Там же.

пошуку учасників «антирадянської української націоналістичної організації».

У зв'язку з цим були заарештовані і засуджені до розстрілу начальник адмінгосуправління Наркомосу УРСР Д. І. Новицький, зав. сектором культури Раднаркому УРСР І. Б. Дубовицький, зав. сільськогосподарським та заготівельним відділами Раднаркому УРСР М. Я. Іошпе, секретар спецкомісії Раднаркому УРСР І. Т. Василенко, начальник адмінгосуправління Управління справами Раднаркому УРСР М. М. Попович, секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. П. Маркітан, керуючий українською конторою Держбанку, а напередодні арешту начальник Свердловського облфіну управління О. М. Певзнер, нарком лісної промисловості УРСР В. Д. Кузьменко, сестра дружини П. П. Любченка, студентка Київського університету Г. М. Крупеник, слухач курсів парторгів при ЦК ВКП(б) К. Я. Талалай, секретар української економічної наради та виконуючий обов'язки керуючого справами Раднаркому УРСР А. А. Кричевцов, начальник Українського управління лісоохорони та лісонасадження при Головному управлінні Раднаркому УРСР А. П. Ліждвой, помічник Голови Раднаркому УРСР М. Ф. Львов та ін. 30 червня 1937 р. був також заарештований директор Київського ветеринарного інституту А. П. Любченко. 17 вересня 1937 р. під час допиту, напевно, з метою самооборони він почав чинити опір співробітникам НКВС і був вбитий.

Характерно, що були заарештовані і декілька співробітників НКВС, зокрема, прикріплений до П. П. Любченка (як до Голови Раднаркому УРСР) оперкомісар НКВС К. А. Громов-Спасибі. Йому інкримінувалось те, що його нібито втягнула у «контрреволюційну організацію» М. М. Крупеник — дружина П. П. Любченка. Заарештований 2 вересня 1937 р. К. А. Громов-Спасибі під тиском своїх колег, слідчих М. Ю. Шора і Самаріна спочатку визнав свою провину, а згодом, у грудні 1937 р., подав заяву на ім'я М. І. Єжова, в якій категорично відкидав обвинувачення в участі в «антирадянській організації», а також в тому, що його вербувала М. М. Крупеник. Відверто він розповів і про застосування до нього фізичних методів впливу. 21 січня 1938 р. на підставі постанови 8-го відділу ГУДБ НКВС СРСР К. А. Громов-Спасибі був звільнений через «недоведеність складу злочину».

30 серпня 1937 р. був заарештований співробітник 1-го відділу НКВС УРСР, охоронець П. П. Любченка Д. В. Коновалов. Особливою нарадою НКВС СРСР його засудили — як «соціально небезпечного елемента» — до трьох років позбавлення волі. Зіткнувшись з брутальними методами роботи своїх колег і знаючи про свою повну невинуватість, Д. В. Коновалов почав активно апелювати до керівних інстанцій з метою зняти з нього несправедливі обвинувачення. Зокрема, 25 червня 1939 р. він написав велику заяву на ім'я Л. П. Берії. Прочитуємо уривки з цього документу: «...Після арешту протягом 1 м. 13 днів все примушували подати «заяву» на ім'я наркома НКВС УРСР Леплевського, прохати його зберегти мені життя як зраднику і давати «свідчення» про те, що Любченко є керівником української націоналістичної організації... 26 вересня слідчий Сараєв і з ним працівники 4-го відділу Перцов, Борисов, Артем'єв, Чичикало, Казаченко та ін. двох прізвищ не пам'ятаю, б'ючи мене до нестями й відливаючи водою, вимагали надання свідчень про мою контрреволюційну діяльність... Через 1 м 10 днів таких страждань мене викликали для очної ставки з сестрою дружини Любченка, Ганною Крупеник.

«Очну ставку» було здійснено. Уявіть собі цю сцену: 22-літня дівчина, студентка, залякана, в істеричному стані, біля неї 5 чол. слідчих, котрі заспокоюють її для того, щоб можна було провести цю «очну ставку».

Примушена слідчим, Крупеник дала на очній ставці свідчення,

що вона напередодні мого арешту розповіла мені, що Любченко є керівником контрреволюційної націоналістичної організації... Коли я почав ставити їй питання з приводу цього, вона відповіла: «Ви працівник НКВС і про все це повинні були знати».

Після цього мене вивели і примусили підписати протокол Г. Крупенник... Через два дні ввечері мене знов викликали на допит, протримали 8 годин стоячи, в 5 годин ранку слідчий Сараєв написав довільний протокол допиту... Я відмовився підписати сфабрикований Сараєвим протокол, тоді останній почав мене бити, і коли я почав захищатись, в кімнату вбігли співробітники Перцов, Грозний, Борисов і Артем'єв, зваливши мене на підлогу, почали бити, і, підтягнувши до столу, змусили підписати протокол. Ось такою була «кухня» фабрикації «справи боротьбистів» і закономірно, що ще у 50-ті рр. особи, котрі проходили по ній, були реабілітовані. Серед них і А. А. Хвиля.

Восени 1937 р. на Україні знову з'явився Л. М. Каганович. Він прибув з метою ліквідації «шкідництва» у Донбас. У вересні у своєму виступі на Вседонецькому зльоті стаханівців він підкреслив, що «говорячи про шкідництво, можемо твердо сказати: прорахувалися вороги, прорахувалися розвідники, помилилися, зазнали поразки шпигуни та розвідники, зазнали поразки їх хазяєва — німецько-японські та інші фашисти»²⁸. Разом з тим Л. М. Каганович дорікав учасникам зльоту: «...Політична пильність у вас не набуває того конкретного повсякденного практичного характеру, якого ця пильність повинна набути, інакше вона перетвориться на фразу»²⁹. Каганович власним прикладом продемонстрував зразок «практичної» пильності: невдовзі після цього виступу органи НКВС заарештували близько 140 керівних працівників Донецького басейну — директорів заводів, шахт, головних інженерів та партійних керівників. Списки приречених він затвердив напередодні арешту власноручно³⁰. В цілому, за твердженням сучасних дослідників, підписи Л. М. Кагановича виявлено на списках, у яких було 36 тис. чоловік, засуджених до розстрілу³¹.

На вересневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У у своєму виступі Е. К. Прамнек заявив, що Л. М. Каганович у боротьбі з «шкідниками» в Донбасі здійснив «гігантську роботу»³². На цьому Пленумі, як і на інших, що відбулися протягом 1937 р., тривало виключення із керівних органів викритих «ворогів народу». Ось як характеризував ситуацію з кадрами на Україні М. С. Хрущов, котрий змінив на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора: «По Україні наче Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було»³³.

Пошук ворогів триває

Трагічними стали результати репресивної політики для кадрового корпусу Компартії України, кількісний склад якої з 1933 р. по 1938 р. зменшився на 266281 чоловіка — майже наполовину. У 1933—1936 рр. відбувалася чистка та обмін партійних документів. Прийом у партію було припинено. Зменшення чисельності партійного складу, якщо навіть зважити на те, що певна частина комуністів виїхала за межі республіки або вибула з інших причин, припадає насамперед на долю виключених. Відомо й те, що більшість виключених постраждала у роки масових репресій. Звернімося до деяких даних, що дають уявлен-

²⁸ Донецький обласний державний архів, ф. 326, оп. 1, спр. 997, арк. 76.

²⁹ Там же, арк. 77.

³⁰ Див.: Медведев Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна.— 1990.— № 5.— С. 144.

³¹ Там же.— С. 145.

³² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 539, арк. 41.

³³ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.— 1990.— № 5.— С. 47.

ня про масштаби виключень. З січня 1934 р. по квітень 1937 р. в КП(б)У із членів партії було виключено 92366 чол., з квітня 1937 по травень 1938 р.— 16511 чол., з липня 1938 р. по квітень 1940 р.— 12385 чол. І хоча після лютого-березневого (1937 р.) та січневого (1938 р.) Пленумів ЦК ВКП(б), коли дедалі яснішими ставали масштаби репресивних заходів, певну частину виключених було поновлено в партії (приміром, з квітня 1937 р. по травень 1938 р. в КП(б)У поновили 4627 чол.), цей процес не можна порівняти із обсягом попередніх виключень. До того ж основна провина за перегини, що їх було припущено у ході «чисток», покладалася на тих партійних працівників, які активно цим «чисткам» сприяли. Тепер їх оголосили «ворогами народу».

На XIV з'їзді КП(б)У М. С. Хрущова було обрано першим секретарем ЦК КП(б)У, хоча ці обов'язки він виконував з січня 1938 р., приїхавши на Україну за сталінською вказівкою. М. С. Хрущов, як він сам пояснював Сталіну, не прагнув повертатись у республіку (а саме тут у 20-ті рр. починалась його політична кар'єра) з кількох причин. Насамперед, вважав себе менш кваліфікованим працівником, ніж С. В. Косіор. Крім того, мав великі сумніви щодо власного хисту компетентно орієнтуватися в національній політиці, знаходити спільну мову з українською інтелігенцією. Відповідь Сталіна на ці аргументи була короткою, він сказав, як згадував сам М. С. Хрущов, «що я повинен працювати на Україні»³⁴. Така категоричність не була випадковою, адже на Україні потрібен був керівник, котрий би не тільки змінив С. В. Косіора, а й без коливань продовжував би здійснювати визначену «батьком народів» політичну лінію. Керівником саме такого типу був у той час М. С. Хрущов. Він заслужив сталінську довіру, працюючи у Москві.

27 січня 1938 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. На порядку денному серед інших стояло організаційне питання. Йшлося про заміну С. В. Косіора на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. Косіор сказав про те, що на цю посаду рекомендовано М. С. Хрущова, а на посаду другого секретаря — М. О. Бурмистенка, який до цього працював заступником завідуючого оргвідділом ЦК ВКП(б). «Я хочу, — продовжував С. В. Косіор, — сказати декілька слів у зв'язку з тими змінами, що нині відбуваються. Я гадаю, що завжди так було, що заходи, що їх приймає ЦК ВКП(б) та зміни, що вносяться, ми знаємо з досвіду, завжди приводили до кращого і завжди забезпечували ще більше поліпшення роботи, виправлення тих помилок, що були в організації, і дають кращі результати у роботі. Я гадаю, що безумовно так буде на Україні»³⁵.

А далі С. В. Косіор говорить про помилки у власній роботі, у тому числі у зв'язку з викриттям і арештами «ворогів народу» з числа членів ЦК КП(б)У. «Але, — продовжує він, — я повинен сказати, що будь-які помилки можна виправити... Лінія у нас була, і проводили ми лінію ЦК ВКП(б). Завдяки цій лінії ми рухалися уперед дуже значно, тому що завжди над нами було око ЦК ВКП(б) і зокрема тов. Сталіна, котрий завжди Україні приділяв багато уваги і часу, завжди готовий був допомогти порадою, вказівкою, навіть тоді, коли ми самі не звертались. Я гадаю, що нове керівництво, що його Центральному Комітету слід буде затвердити, секретарі Центрального Комітету не тільки забезпечать цілком і повністю проведення у життя всієї політики нашої партії та керівництва усім складним господарством та політичним життям України, але набагато швидше просунуть вперед ту справу Леніна-Сталіна, що близька всім нам»³⁶. М. С. Хрущова було обрано виконуючим обов'язки першого, а М. О. Бурмистенка —

³⁴ Там же.— С. 46.

³⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 568, арк. 2—3.

³⁶ Там же, арк. 2—3.

другого секретаря ЦК КП(б)У³⁷. Після виборів, коли на Пленумі почав головувати М. С. Хрущов, розглядалися питання про підготовку до сівби, а також про вибори до Верховної Ради УРСР.

Факти свідчать, що саме на той період, коли С. В. Косіор очолював ЦК КП(б)У, припадає найбільша кількість всіляких «процесів» і «справ». Саме в цей період пильність почала поступово перетворюватися у загальну підозрілість, нагнітання напруженості, постійні пошуки «ворогів народу». Не випадково і на згаданому січневому (1938 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, де С. В. Косіор складав свої обов'язки, четвертим у порядку денному стояло питання про виключення із керівних органів чергової групи «ворогів народу», серед яких були М. К. Блушвілі, М. І. Бондаренко (який змінив П. П. Любченка на посаді Голови Раднаркому УРСР), А. С. Волков, М. Ф. Гікало, В. П. Затонський, К. Ф. Квятек, С. О. Кудрявцев, Н. В. Марголін, М. І. Нікітченко, О. В. Пілацька, З. Й. Зідерський, П. Л. Геращенко, І. А. Константинов, Й. П. Манаєнков, Е. Л. Нідер. Негативні явища у житті парторганізацій набули значних масштабів. У Києві, наприклад, компрометуючі матеріали були подані на половину складу міської парторганізації, а із 130 комуністів республіканської Академії наук 111 були «відзначені» такими матеріалами³⁸. У Ленінському районі міста Києва створювались спеціальні комісії для збирання компрометуючих матеріалів. Внаслідок роботи цих комісій було виключено з партії 18,5% складу районної парторганізації. У Петровському районі Києва «компромет» було заведено на 63% складу парторганізації³⁹.

Відкликаний до Москви, С. В. Косіор був призначений заступником Голови Раднаркому СРСР. Як згадував М. С. Хрущов, проводжали С. В. Косіора «досить сухо. Не так, звичайно, слід було проводити з України Косіора, який пропрацював стільки років в її партійній організації...»⁴⁰ У лютому 1938 р. до Києва зі спеціальною місією прибув М. І. Єжов, і новому керівництву стало зрозуміло: Сталін все ще вимагає продовжувати пошук «ворогів народу».

(Далі буде)

Одержано 03.02.91.

В данном разделе завершается повествование о «деле боротьбистов» 1937 г. Автор касается событий 1938 г., когда в Украину по сталинской рекомендации прибыл Н. С. Хрущев, который возглавил ЦК КП(б)У.

³⁷ Там же, арк. 6.

³⁸ Там же, спр. 548, арк. 80.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева.— С. 50.

Новий погляд на проблему

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. — квітень 1918 р.)

Розглядається питання про взаємозв'язок процесу боротьби Центральної Ради за українську державність у формі широкої національно-територіальної автономії і створення власних збройних сил, зокрема початковий етап українізації в російській армії.